

УДК 94: 355.21 (477. 4/.51)
«17/18» (=411.16)

Тетяна Трофімук

**УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ ВИКОНАННЯ
РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ ЄВРЕЙСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 20–50-Х РР. ХІХ СТ.**

У статті зроблено спробу розкрити законодавчі заходи російської влади щодо впровадження рекрутської повинності серед єврейських громад Правобережної України у ХІХ ст. На підставі аналізу рекрутського статуту 1827 р. визначено характерні риси та особливості виконання єврейським населенням військового обов'язку у складі російської армії. Проаналізовано процес удосконалення законодавчої бази рекрутської повинності євреїв у 20-50-х рр. ХІХ ст. Також розглянуто окремі аспекти організації та проведення рекрутських наборів серед представників цієї національної меншини.

Ключові слова: військова повинність, рекрутський набір, єврейська громада, статут, Правобережна Україна, Російська імперія.

В статье сделана попытка раскрыть законодательные мероприятия русской власти по внедрению рекрутской повинности среди еврейских обществ Правобережной Украины в ХІХ в. На основе анализа рекрутского устава 1827 г. определенно характерные черты и особенности выполнения еврейским населением военной обязанности в составе русской армии. Проанализирован процесс усовершенствования законодательной базы рекрутской повинности евреев в 20-50-х гг. ХІХ ст. Также рассмотрены отдельные аспекты организации и проведения рекрутских наборов среди представителей этого национального меньшинства.

Ключевые слова: военная повинность, рекрутский набор, еврейское общество, устав, Правобережная Украина, Русская империя.

The legislative measures with realization of the fulfilling of the compulsory military service among Jewish societies of Right-bank Ukraine in ХІХ century has been shown in the article. Having analysis of recruit regulation in 1827 certainly the personal touches and features of implementation the Jewish population of military duty in composition the Russian army. The process of improvement of legislative base of recruit duty of Jewish is analyzed in the 20-50 years ХІХ century. In the article are examined separate aspects of organization and leadthrough of recruit sets of this national minority.

Key words: military duty, recruit sets, Jewish society, regulation, Right-bank Ukraine, Russian empire.

На Правобережній Україні з кінця ХVІІІ ст. і до початку Другої світової війни євреї склали немалу частину місцевої людності. Вони відіграли помітну роль у соціальному, економічному та культурному житті країни. У сучасних умовах розвитку України вивчення єврейської історії є необхідною умовою для глибшого та об'єктивнішого розкриття національної історії народів, що мешкають на її території.

Серед маловивчених проблем у вітчизняній історіографії є дослідження законодавчої бази виконання рекрутської повинності євреями у ХІХ ст. Науковці, які торкалися проблем єврейського рекрутства, не вивчали його регіональних особливостей [27, 2].

У радянській історіографії з проблем історії рекрутської повинності у Російській імперії поза увагою питання виконання військової повинності євреями. Наприклад, при дослідженні виникнення та еволюції інституту рекрутства у ХVІІІ–ХІХ ст., відомий науковець Любомир Бескровний не розглянув національно-етнічного аспекту цієї проблеми [1]. Інший дослідник Петро Зайончковський висвітлює питання рекрутчини у контексті проведення військових

реформ 60–70-х рр. XIX ст., також не торкаючись участі євреїв у військових структурах Росії [6].

Серед сучасних досліджень з історії російських євреїв цікавим є доробок амереканського вченого Джон Кліера. Проблемі виникнення у Російській імперії «єврейського питання», його розумінню владою та вирішенні на законодавчому рівні у 1772–1825 рр. присвячене одне із останніх його досліджень [7].

Перу іншого американського дослідника Йохана Петровського-Штерна належить робота, у якій процес виконання євреями рекрутської повинності розкрито через призму їхнього військового побуту, навчання та служби [25]. Дослідник охарактеризував літературні образи єврейських солдат у російській армії, ставлення військових міністрів і полкових командирів до представників етнічних груп, побут вихованців у батальйонах кантоністів, участь євреїв у військових баталіях.

Мета представленої розвідки – проаналізувати основні законодавчі акти, які регламентували виконання рекрутської повинності єврейськими населенням Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Євреї на території Росії мешкали окремими громадами, дотримуючись власних традицій та релігії, мали внутрішнє самоврядування.

«Отримання користі для держави», «виправлення та перевиховання малонадійних та безкорисних підданих» – ось основна мета, яку переслідував Микола I, впроваджуючи у дію в 20–50-х рр. численні законодавчі акти, що мали регламентувати життя цього народу. Трансформація світогляду євреїв та навернення їх у християнство було нелегкою справою. Для цих перетворень імператор вирішив використати також військову систему [26, с. 256]. За свідченням сучасників XIX ст., суть рекрутської повинності, що була узаконена для єврейського населення прийняттям у 1827 р. «Статуту рекрутської повинності та військової служби євреїв» [28], полягала у наступному: «Солдатська служба тривала практично усе життя. Рекрута, тобто новобранця, після зарахування на службу рідні вважали мертвим. Він йшов з дому, покидаючи усе рідне, близьке серцю на цілих 25 років і якщо не гинув у боях, то втрачав своє здоров'я під час безперервних походів, стаючи інвалідом. Тому не дивно, що військова служба сприймалась населенням як страшне покарання [...]. Чим ближче був кінець служби, тим важче ставало на душі солдата. До цих переживань приєднувались роздуми про те, що він знайде на батьківщині і як буде доживати свою старість для забезпечення якої нічого не зміг накопичити. Повернувшись додому, більшість із солдатів замість рідних людей, що пригріли б їх, знаходили лише могили» [8, с. 72]. Ще тяжчою була доля єврейських рекрут, адже військовий обов'язок різко суперечив їхньому світогляду, традиціям, переконанням та релігії.

«Статут рекрутської повинності та військової служби євреїв» регулював найважливіші аспекти військової служби єврейських громад. В законі було чітко визначено права та обов'язки євреїв, щодо виконання рекрутської повинності, перераховувались категорії населення, що підлягали її виконанню, регламентувались можливі випадки уникнення армії тощо. Офіційно введення нового закону мало на меті «зрівняння рекрутської повинності для усіх станів», але на практиці це було далеко не так. Так, третя глава документу проголошувала: «Закони і постанови, [що діяли для християнського населення], не можуть бути застосовані до євреїв, оскільки це суперечить спеціальному статуту» [28, с. 728]. Як бачимо декларована мета не відповідала практичним діям влади, адже для «зрівняння у правах та обов'язках» єврейського етносу з іншими народами достатньо було б поширити на нього дію існуючих військових законів, а не приймати новий, окремий законодавчий акт. Про суттєву відмінність між християнською та єврейською громадами у виконанні військової повинності свідчить те, що перша при наборі надавала 7 новобранців із 1000 осіб в один із двох оголошених наборів, остання ж – при кожному наборі по 10 рекрут з 1000

населення [24, с. 481]. Під час деяких наборів єврейським громадам треба було давати до 30 рекрутів з 1000 осіб чоловічої статі. У випадку, коли громада під час декількох наборів не постачала новобранців або ж не виплачувала необхідну суму на їхнє утримання, з неї могли брати рекрутів взагалі «без зарахувань» [2, с. 32].

У ході впровадження рекрутської повинності серед єврейського населення виникало безліч проблем, що підштовхнуло владу прийняти у 1828 р. додаткові правила виконання євреями військової повинності [12]. Нововведення стосувались поділу на рекрутські ділянки, з яких подавалась визначена у ході набору кількість новобранців, а також чергового виконання рекрутської повинності [12, с. 566–569].

Впровадження військової повинності торкнулося життя значної кількості єврейських родин, їхнього побуту, вікових традицій та духовних ідеалів. Це стало причиною різних форм протесту з боку єврейських громад, що знайшло своє відображення й у системі російського законодавства. Так, через декілька тижнів після оголошення статуту 1827 р. про рекрутську повинність євреїв генерал-ад'ютант К. Х. Бенкендорф повідомив у міністерство внутрішніх справ, що він розповів імператору про бунт євреїв міста Староконстантинів [22, с. 870].

Одним із виявів супротиву стали переховування та втечі єврейських чоловіків під час проведення наборів. Щоб не допустити цього, у 1851 р. був прийнятий закон «Про запобіжні заходи щодо припинення ухилення євреїв від рекрутської повинності» [15]. Якщо особа, що перебувала на рекрутській черзі, під час оголошення набору зникла, то у військо брали представника родини, що була наступною у почерговій книзі. Проте, коли втікача знаходили, його «віддавали у рекрути негайно за безпосереднім розпорядженням керівництва рекрутської дільниці [...] або на заміну уже взятих у рекрути євреїв, якщо вони ще не були відправлені з місця набору на місце служби, або ж на зарахування [визначеним родинам або громаді] за майбутні набори» [15, с. 54]. Після затримання втікача тілесно карали, а з громади, що його переховувала, стягували штраф у розмірі 300 рублів [15, с. 55]. Особа, котра надавала інформацію про місце переховування такого новобранця чи допомагали у його розшукуванні, отримувала винагороду у розмірі 30 рублів [15, с. 55].

Способом уникнення військової служби стали масові прояви самокаліцтва. Щоб не потрапити до армії, єврейські чоловіки відтинали собі пальці рук чи ніг та псували зір. Це стало причиною прийняття жорстких правових заходів, зокрема розпорядження «Про зарахування рекрутів єврейським громадам, що віддають у військову службу євреїв, які покалічили себе» [14]. Сім'я, до якої належав такий новобранець, мала надати під час набору ще одного здорового солдата. Родині обидва рекрути зараховувались за одного, а громаді, до якої вони належали, «зараховувались, окрім взятого на службу здорового рекрута, ще одна третя рекрута за особу, що покалічила себе» [14, с. 525]. Інший нормативний акт надавав право військовому міністерству притягувати до судової відповідальності та карати євреїв, які видавали себе за хворих і таким чином намагались уникнути рекрутства [17, с. 55].

Результатом ухилення євреїв від виконання військової повинності була нестача рекрут при проведенні наборів. Відповідальність за це лягала на єврейські громади. Губернатори повідомляли про «неймовірні труднощі у виконанні рекрутської повинності євреями»: «Багаточисленні способи самокаліцтва та ухилення всіх без винятку придатних до військової служби євреїв стало звичною справою. У деяких громадах після оголошення набору не можна знайти ні одного придатного до військової служби рекрута, окрім осіб, що не здатні виконувати військовий обов'язок через малу кількість років або ж тілесні вади: частина тікає закордон, а інші переховуються у сусідніх губерніях» [5, с. 36]. Подібні повідомлення викликали роздратування в імператора. У грудні 1850 р. Микола I видав указ, яким зобов'язував рекрутські присутствія за кожного ненаданого на військову службу під час рекрутського набору дорослого солдата направляти з єврейських громад у рекрути додатково ще трьох чоловіків [9, с. 319], а за кожні дві тисячі боргу у сплаті державних податків стягувати по одному новобранцю [10, с. 319]. Також спеціальним законом євреїв, що

мешкали у прикордонних губерніях, було позбавлено права сплати замість рекрута грошовий викуп, адже це «давало привід усім євреям, що хотіли уникнути рекрутства, переселитись на прикордонні землі» [13, с. 808]. Окрім того, євреїв зобов'язали виплачувати на рівні з християнами визначені грошові суми на утримання армії [19, с. 708].

Значну частину законодавчої бази рекрутської повинності євреїв склали документи, що регламентували можливі випадки законного уникнення військової повинності. У Статуті 1827 р. було чітко визначено категорії єврейського населення що звільнялись від рекрутства: купці; рабини (лише особисто, без поширення цього привілею на їхні сім'ї); учні (якщо вони могли представити посвідчення про високу успішність та гарну поведінку під час навчання); євреї, які мали звання майстрів і відповідне «свідоцтво»; громади, переселені на землі для ведення сільського господарства; родини, котрі займались землеробством і могли надати відповідні документи [28, с. 731–732]. У 20–50-х рр. XIX ст. законодавство поповнилось рядом нових нормативно-правових актів, що стосувались цього питання.

У 1829 р. були прийняті спеціальні правила, за якими євреї, що займалися сільським господарством до прийняття рекрутського статуту звільнялись від виконання рекрутської повинності на 50 років відлік яких починався з 1827 р. [3, с. 539]. Єврейським родинам, що розпочинали займатися землеробством після 1827 р., термін їхнього 50-річного привілею мав рахуватися з часу прибуття їх у колонію [3, с. 539]. Євреї-землероби, що покидали поселення і протягом одного року не поверталися назад або ж протягом двох років проживання так і не розпочинали займатися сільським господарством, підлягали негайному рекрутському набору без зарахування громаді, а «у разі непридатності до військової служби заслання у Сибір на поселення» [3, с. 540]. Даний нормативно-правовий акт ще раз підкреслював можливість єврейської громади віддавати у солдати будь-якого єврея у будь-який час: «Євреїв поселенців неврівноважених та неслухняних та тих, хто не виконує розпорядження керівництва [...] віддавати у рекрути на основі статті № 34 рекрутського статуту 1827 р.» [3, с. 540]. Проте за кожного такого новобранця громаді, у випадку наявності боргів у виплаті державних податків, надавалася можливість «списувати» по 500 рублів [3, с. 541].

З часом євреї-землероби для підтвердження можливості уникнення виконання військової повинності були змушені надавати спеціальні довідки: «Для підтвердження того, що євреї, які дійсно займаються сільським господарством на землях, що не належать казні, а перебувають у підпорядкуванні міністерства внутрішніх справ, надають після оголошення кожного рекрутського набору губернському правлінню довідки [...], і коли за цими довідками виявиться, що вони дійсно займаються землеробством, тоді вони звільняються від рекрутської черги при цьому наборі» [21, с. 417]. Це правило не поширювалось на євреїв, котрі проживали на державних землях.

Закон 1851 р. «Про призначення при генерал-губернаторах вчених євреїв» звільняв особисто від сплати державних податків, а також від виконання рекрутської повинності євреїв, котрі добре знали «усі правила та звичаї єврейського закону» і призначались при кожному генерал-губернаторові для реалізації «особливих доручень» місцевої влади у процесі вирішення проблем економічного, соціального та культурного життя [16, с. 605–606]. Такими ж привілеями користувались цензори єврейського походження [18, с. 645].

З кінця 30-х рр. XIX ст. законодавча база рекрутської повинності поповнилася декількома законами, що регулювали військову службу кантоністів. На відміну від християн, яких приймали на службу з 18 років, євреї підлягали військовим наборам з 12 років. Це мало сприяти християнізації єврейських підлітків. Їх направляли до досягнення повноліття на навчання у школи кантоністів, а після закінчення – на дійсну військову службу [28, с. 728]. Закон 1837 р. зобов'язував віддавати у кантоністи малолітніх членів родин, які відбували заслання у сибірських губерніях [4, с. 325]. Інші правові акти визначали віковий ценз, з якого приймали підлітків у школи кантоністів [20], унормовували їх набір та окреслювали фізичний стан, якому мали відповідати неповнолітні новобранці [23].

За Олександра II, відбулися певні послаблення для євреїв щодо виконання рекрутської повинності. У 1856 р. був прийнятий указ, що значною мірою вплинув на виконання військової повинності єврейським населенням. У ньому було зазначено: «Бажаючи полегшити для євреїв виконання рекрутської повинності наказуємо: 1) рекрут із євреїв стягувати на рівні з іншим населенням [...]; 2) рекрут з євреїв приймати такого ж віку та фізичних якостей, які визначені для інших груп населення і через це скасовується зарахування на військову службу неповнолітніх євреїв; 3) «[...] скасувати розпорядження про стягнення з єврейських громад рекрут у вигляді штрафів за невиконання повинностей» [11, с. 325].

Таким чином, у період правління російського імператора Миколи I відбулося законодавче оформлення військової служби євреїв через прийняття у 1827 р. «Статуту рекрутської повинності й військової служби євреїв», що став правовою основою рекрутства єврейського населення аж до 50-х рр. XIX ст. Його основні положення розкривали причини введення «натуральної» рекрутської повинності серед єврейських громад та її суть. У наступні десятиліття було прийнято ряд інших нормативно-правових актів, що містили правила врегулювання значної кількості питань, які виникали під час підготовки та проведення рекрутських наборів. Ряд законів надавали привілеї у виконанні рекрутської повинності землеробам, купцям, рабинам та деяким іншим категоріям єврейського населення. Значну частину нормативної бази військової служби євреїв склали документи, дія яких була направлена на припинення різних форм спротиву та ухилення від виконання військової повинності. Із середини 50-х рр. відбулася певна лібералізація офіційної влади по відношенню до єврейського народу, що вплинуло і на виконання рекрутської повинності представниками цього етносу.

Джерела та література

1. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л. Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1973. – 616 с.
2. Война и евреи / [Б.а]. – СПб., 1912. – 285 с.
3. Высочайше утвержденные правила о рекрутской повинности евреев земледельцев, поселенных по распоряжению правительства на казенных землях Херсонской губернии, и о лучшем устройстве их водворения // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. IV. – № 3034. – С. 539–543.
4. Высочайше утвержденные правила, заключающие в себе меры против переселения евреев в Сибирские губернии и для уменьшения числа поселенных уже в Сибири евреев // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1838. – Т. XII. – № 10242. – С. 324–325.
5. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней. В 3-х Т. Т.2: Эпоха первой реакции (1815–1848) и второй эмансипации (1848–1880) / С. М. Дубнов; Ред. И. Аблина, Ред. М. Яглом. – Рига: Изд-во «Dzive un kultura», 1937–1939; М.: Мосты культуры, 2002. – 416 с.
6. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860-1870 гг. в России / П. А. Зайончковский. – М.: Издательство Московского университета, 1952. – 360 с.
7. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Джон Клиер. – М.: Мосты культуры; Израиль: Гешарим, 2000. – 352.
8. Коробков Х. Еврейская рекрутчина в царствование Николая I / Х. Коробков // Еврейская Старина. – 1913. – № 1. – С. 70–85.
9. О взимании с еврейских обществ за каждого рекрута, оставшегося к назначенному строку в недоимке, сверх недостающего, еще трех человек с тех же самых обществ //

- Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1851. – Т. XXV. – № 24768. – С. 319.
10. О взятии с тех еврейских обществ, которые в течении года не внесут лежащих на них недоимков, за каждого две тысячи рублей серебром, по одному взрослому рекруту // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1851. – Т. XXV. – № 24769. – С. 319.
 11. О даруемых евреям облегчениях при исполнении рекрутской повинности // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1857. – Т. XXXI. – № 30883. – С. 807–808.
 12. О дополнительных правилах о рекрутской повинности евреев [Текст] // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. III. – № 2045. – С. 566–569.
 13. О запрещении евреям, живущим на стоверстном расстоянии от границы, платить вместо рекрут деньги, и о требовании от них рекрут в натуре // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. IV. – № 3151. – С. 808–809.
 14. О зачёте еврейским обществам отдаваемых в военную службу евреев членовредителей // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1838. – Т. XII. – № 10308. – С. 525.
 15. О мерах к пресечению укрывательства евреев от рекрутской повинности // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1852. – Т. XXVI. – № 25677. – С. 54–55.
 16. О назначении при генерал-губернаторах ученых евреев для особых поручений // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1851. – Т. XXV. – № 24298. – С. 605–606.
 17. О наказании за ложные объявления рекрутами внутренних болезней, за укрывательство от рекрутства и безвестное отсутствие // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1852. – Т. XXVI. – № 25677. – С. 55–56.
 18. О новом штате цензурного правления // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1851. – Т. XXV. – № 24342. – С. 644–645.
 19. О платежах евреями складочных рекрутских денег наравне с христианами // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. III. – № 2175. – С. 708–709.
 20. О подвергании рекрутской повинности евреев, достигших 13-летнего возраста, но рожденных после ревизии // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1851. – Т. XXV. – № 24257. – С. 557–558.
 21. О порядке удостоверения при рекрутских наборах о действительном занятии земледелием евреев, водворенных на казенных и частных землях // Полное собрание

- законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1846. – Т. XX. – № 19039. – С. 417–418 .
22. О предавании евреев за буйство военному суду [Текст] // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. II. – № 1439. – С. 870.
23. О принятии в рекруты малолетних евреев, одержимых чесоткою // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1847. – Т. XXI. – № 20065. – С. 569.
24. О сборе рекрут с однодворцев и граждан Западных губерний и со всех евреев, отправляющих рекрутскую повинность [Текст] // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1853. – Т. XXVII. – № 26460. – С. 481.
25. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии / Й. Петровский-Штерн. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
26. С. Д. Как была введена рекрутская повинность для евреев в 1827 г. / С. Д. // Еврейская Старина. – 1909. – № 4. – С. 256–265.
27. Усов М. С. Евреи в армии / М.С. Усов. – Санкт-Петербург: Разум, 1911. – 179 с.
28. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев [Текст] // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Санкт-Петербург: Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 727–741.